

Kocsev Miklós:¹

Lelkészeknek

– a lelkészkép – lelkeszi identitás kérdése az önértelmezésünk rögzös útján –

The Problem of Self-image and Identity by Pastors.

The problem of self-image and identity is an issue that seems to trouble theologian more and more, but pastors less and less.

Every related person agrees mainly that fundaments regarding this must be respected, since the heritage of Reformation for a Reformed pastor is indispensable.

It is commonly known that the Reformation had a huge contribution to the interpretation of the church offices, and of the pastor's office. But of course it could not deal with all that troubles contemporary pastors, namely with the problem of identity and self-interpretation of pastors.

The study deals with the problem of the 21st century development of the pastor-image, taking in consideration that this image is shaped by several internal and external factors.

In my opinion, the topic is important not only outside our borders, but also in the Carpathian basin.

Questions are not fully answered in this paper. We try only to wake the interest to think further the topic. We do this based on the book of Gábor Hézszer: *Pasztorálpszichológiai szempontok az istentisztelet útkereséséhez*, choosing from it several sentences that are developed in this paper.

Keywords: self-identity of pastors, Reformation, self-interpretation in the context of office-vocation-personality.

Bevezetés

„*Tempora mutantur et nos mutamur in illis*”² – ezzel a latin idézettel kezdi Hézszer Gábor a *Pasztorálpszichológiai szempontok az istentisztelet útkereséséhez* c. munkájában a negyedik fejezetet. Az olvasók közül sokan tudhatják, hogy ebben a fejezetben a szerző a lelkeszi identitás és a posztmodern létforma kérdésével foglalkozik. A következő mondatban pedig azzal folytatja, hogy „*A lelkeszi identitása minden egyháztörténeti korszak alaptémái közé*

¹ Tanszékvezető egyetemi tanár (KRE HTK, Selye János Egyetem RTK), kocsev@freemail.hu

² HÉZSER GÁBOR: *Pasztorálpszichológiai szempontok az istentisztelet útkereséséhez. Elméleti és gyakorlati lehetőségek.* Budapest, Kálvin Kiadó, 2005. 56. („Az idők változnak és változunk velük mi is”- mint egyik lehetséges értelmezése a latin mondásnak.)

tartozik.” Számomra tiszteletre és elismerésre méltó, ahogy Hézsér Gábor – egy bő évtizeddel ezelőtt megjelent könyvében – a magyar nyelvű olvasóközönség számára kellő szakmai alapossággal foglalkozik a lelkész személyével úgy, ahogyan azzal még eddig nem foglalkoztak. Vagy esetleg nem is érdemes ezzel bővebben foglalkozni, hiszen ezt a pályát választva egy ‘mozgó vonatra’ száll a lelkész, amelyben a koordináták már adottak? Legfeljebb csak egy alkalmas helyet kell keresni a kocsiban.

Az alábbiakban Hézsér Gábor kiemelt mondataiból elindulva a *lelkészi identitás, a lelkészkép kérdésével szeretnék foglalkozni*.³ Elsősorban azokra a szempontokra figyelek, amelyek a lelkész személye, identitása szempontjából számomra jelenleg a legtöbbet mondanak. A ‘jelenleg’ szót különösen is hangsúlyozom, ugyanis osztom Hézsér Gábor fentebbi megállapítását, ezt kibővítve azzal: a lelkész identitása szinte minden nemzedék alaptémái közé tartozhat. A magam részéről nem vállalom azt, hogy egy általános és teljes képet igyekezzek erről alkotni, hanem elsősorban a református lelkészre gondolok. Ugyanis jelentős különbség lehet a protestáns, ezen belül a református lelkész, a római katolikus vagy az ortodox egyház valamelyik egyháztestéhez tartozó papi identitás-értelmezés között. Természetesen annak is tudatában vagyok, hogy a munka így is hiányos marad.

Ebben a témaválasztásomban az a gyakorlati tapasztalat inspirál, ami azt jelzi, hogy: a kérdés valós, de a válasz nem egyértelmű, és nem is magától értetődő. Lelkészként keressük önmagunkat számtalan összefüggés szálai között.⁴ Mindezt tehetjük azért is, mert úgy tűnik: az egyház egyelőre nincs szolgálók nélkül, így református lelkészek nélkül sem. Tehát marad, amit keresni önmagunkban és önmagunk mint lelkészek körül az identitásunkat illetően. Manapság elég bizonyosnak tűnik az, hogy nem mentes az egyházi közgondolkodás a lelkészi szolgálatot illető különböző kérdésektől. Ezen belül pedig a lelkészi szerepet különösen is érintő önértelmezési kérdések hangsúlyos jelenlététől. Úgy vélem: a mai lelkészi-létében a református lelkész is gyakran komoly (ön)értelmezési kérdésekkel foglalkozik.⁵ Az egy másik kérdés, hogy erről szerintem mi Magyarországon

³ Természetesen ez nem jelenheti azt, hogy csak a lelkészi hivatás kapcsán merülhetnek fel az identitás fontos kérdései. Mindezt azért említem meg, mert néha az az érzésem, hogy valami egészen sajátos kasztnak érezzük mi, lelkészek magunkat. Ezzel pedig együtt jár az, hogy olyan nehézségek, mint amivel a lelkésznek kell megküzdeni, egyetlen hivatásban sem kerülnek elő. Azt gondolom, hogy ez már régóta nem így van.

⁴ Keresi már a képzésben lévő teológushallgató is önmagát, leendő teológus-lelkészi identitását. Némely esetben ez már a képzési időszak egyik személyes kríziséként is jelentkezik. Ld. BODÓ Sára: *Lelkipásztori hivatás és spiritualitás*. In: FAZAKAS Sándor – FERENCZ Árpád (szerk.): „Krisztusért járva követségben...” Teológia – igehirdetés – egyházkormányzás. Tanulmánykötet a 60 éves Bölcskei Gusztáv születésnapjára. Debrecen, 2012. 306.

⁵ Ez pedig számtalan, a lelkészi munkát érintő területre csúcsosodhat ki. (ld.: SIBA Balázs: *Pénzkérdések a lelkipásztori életpályán*. In: Theologiai Szemle, 2016/1. 28–35.)

nem publikál(t)unk annyit, mint amennyit a téma megérdemelne.⁶ Csak remélni lehet, hogy ez a jövőben megváltozik, és nagyobb teret kap ennek a kérdés- és adott esetben problémakörnek a feltárása. Minderre hatással lehet számtalan olyan külföldi témafelvétel is, amely a lelkési pályát illető elbizonytalanodást veszi górcső alá.⁷

A korábbiakban magam is foglalkoztam a lelkész személyével, az identitását meghatározó összefüggésekkel. Az akkori tanulmányom elsősorban a gyakorlatban összegyűjtött, a lelkésztovábbképzésekre alapuló összegzés volt.⁸ Az ott leírtakat – mintegy kiegészítésként itt – továbbra is alapvetően fontosnak tartom. Ennek a témának a részleteiben most is úgy szeretnék 'elmerülni', mint akinek – mint református lelkésznek – mindig a szeme előtt lebeg: melyik vagy milyen az az állapot, amelyben a lelkész önmagára ismerhet?⁹ Nincs semmi garancia arra, hogy a felvetett szempontok a témában érintettek számára egyformán fontosak lennének. Ezért alapvetően nem szeretném azt tematizálni, ami esetleg számos kollégánknak valamilyen okból nem volt és nem is lesz téma.¹⁰ Gondolok itt arra, hogy több kollégám számára a lelkészlet mint identitás egy magától értetődő, 24 órás stand-by állapot. Mindez azon a 'mozgó vonaton', amire valamilyen okból valamikor felszálltak, és a leszállás továbbra is egy folyamatos stand-by állapotban maradáást fog magával hozni.

Sokkal inkább az a célom, hogy beszéljünk arról, tegyük témává azt, ami a 'háttérbeszélgetésekben' jelen van. Foglalkozunk azzal a 'megtámadott szent hivatással' amiben a lelkész keresi önmagát. Miközben ezt tesszük, tudatosítom magamban azt is, hogy a hivatásunk választásában a kettős vokációnak nagyobb szerepe van, mint más egyéb hivatás választása kapcsán. Ezért bizonyos helyzetekben fontossá válhat, hogy mennyiben van, vagy lesz jelen egy esetleges Istennel és emberekkel szembeni 'büntudat, ill. szegény'

⁶ A lelkési tiszttel – ezen belül is elsősorban a lelkész szerepbeli önértelmezésének problematikájával – is foglalkozik a Holland (Hervormd) Református Zsinat már 1969-ben egyik ülésén. Ehhez tartozott az adott zsinati bizottság jelentése nyomtatott formában is megjelentetett tanulmánya. (J.A.G. VAN ZANTEN en F.H. LANDSMAN: *Wat is er aan de hand met het ambt?* Gravenhage, Boekencentrum, 1970. Néhány munkára hadd utaljak a közelmúlt német teológiai irodalmából: Herbert PACHMANN: *Pfarrer sein - Pfarrerin sein. Ein Beruf und eine Berufung im Wandel*. Vandenhoeck & Rupprecht, 2011. Michael KLESSMANN: *Das Pfarramt. Einführung in Grundfragen der Pastoraltheologie*. Neukirchener Verlagsgesellschaft, 2012.

⁷ Isolde KARLE: *Der Pfarrberuf als Profession. Eine Berufstheorie im Kontext der modernen Gesellschaft*. Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus Gütersloh, 2001. 11.

⁸ KOCSEV Miklós: *A lelkési identitás és szakmaiság erősítésének lehetőségei*. In: Sárospataki Füzetek, XVII. évf., 2013, 1–2. szám. 83–91.

⁹ Ez azt is jelenti számomra, hogy itt nem foglalkozom pl. a lelkési tiszttal, a hivatás tanulás szakmai feltételeivel, vagy a személyiséget meghatározó összetevőkkel. Mindez már kimerítené az itt megadott kereteket.

¹⁰ Szeretném egyben már előre jelezni, hogy a téma kidolgozásában azokból a számomra mértékadó forrásokból merítettem, amelyek a hazai, a holland és német teológiai gondolkodásban, az utóbbi időben jelen vannak.

felelősödése a vokációnak való megfelelés vagy éppen ellentmondás esetében. Milyen módon tud bánni az adott személy az elhívottság kérdésével vagy éppen ennek letételével?

A lelkészi szolgálat az egyház egyik ismertetőjele – vélekedik Luther.¹¹ Mint reformátusok, Kálvin alapján valljuk, hogy az egyház ismertetőjegyei közé tartozik az a két terület is, ami jelenleg különösen is az egyházi szolgák feladata: az ige tiszta hirdetése és a sákramentumok helyes kiszolgáltatása.¹² Ehhez pedig a reformátori értelmezés szerint lelkészre is szükség van. Ezzel természetesen nem állítva azt, hogy az említett szolgálatok elvégzéséhez mindenképpen lelkészre van szükség. De azt mindenképpen szem előtt tartva, hogy ha már lelkész, akkor vele szemben elvárható az, hogy: egy adott egyház, adott kereteiben, tudományosan és felsőfokon képzett – ‘tudós és tiszteletes’ – személy legyen.¹³

Dolgozatomban a fenti bővebb téma-felvezetés után, az építkezés sémáját gondolati segédletként használva, a folytatásban az alábbi útra invitálom a kedves olvasót: (1) Alapozzunk: A lelkészi tisztség kiindulópontjai mint identitást meghatározó tényezők; (2) Húzzunk falakat: A lelkészlet hétköznapi összefüggései; (3) Mikor kész az épület? Avagy létezik egy összeomlás-prevenció?

Az építkezés példáját, sémáját pedig tudatosan választottam azért, mert a lelkészi identitásunk, lelkészletünk egy folyamatos építés és bontás, konstruálás és rekonstruálás története.

1. Alapozzunk: A lelkészi tisztség kiindulópontjai mint identitást meghatározó tényezők

Beszélgünk a lelkészi tisztség alapjairól röviden a reformátorokból táplálkozva, bár az alapok minden esetben a legfontosabbnak tűnnek. Kálvin magától értetődő, hogy a lelkészi

¹¹ MUNTAG Andor: *Luther a lelkészi hivatásról*. In: Szabó Lajos (szerk.): *Mérlegen a lelkész*. Budapest, 2000. 11.

¹² Itt most az egyház ismertetőjegyei kapcsán nem szólok az egyházfegyelem gyakorlásáról és a diakónia (mint ‘publikus teológia’) szempontjairól.

¹³ Egy-egy esetben – némely egyházon belüli dialógusban - felvetődik annak a kérdése, hogy szükséges-e és alapfeltétel-e leendő lelkésszel szemben az ‘akadémia színvonalú’ képzettség. Így pl. a holland református közgondolkodásban mintegy bő évtizede folyamatosan jelen van az a kérdés, hogy miért van szükség akadémiai szinten képzett gyülekezeti lelkészekre. Ezt a kérdést tematizálta pl. a PKN Zsinata 2006-ban, a Holland Protestáns Lelkészegyesület éves közgyűlése 2007-ben. Ezekben a tanulmányokban az egyik fontos alapot képezte a VU Amstedeam akkori gyakorlati teológiai professzorának a könyve, aki számára természetes, hogy a lelkész egy teológiai akadémiai szinten képzett személy legyen. (HEITINK Gerben: *Biografie van de dominee*. Baarn, 2001.)

tisztet illetően is a Szentírás alapján gondolkodik.¹⁴ Ezért számára egyértelmű: a pásztoroktól elvárható, akik egyben tanítói képességekkel bírnak, hogy mindenképpen megálljanak az Ige adta mérték előtt.¹⁵ Szolgálatukat illetően pedig legfontosabb az evangélium tiszta hirdetése és szentségek kiszolgáltatása.¹⁶ Felkészülésük tekintetében pedig Kálvin visszaidézi a korai egyházi időket: „...azok, akik önmagukat és tehetségeiket az egyháznak akarták szentelni, a püspök felügyelete alatt növekedjenek úgy, hogy csak az szolgálhasson az egyházban, aki erre jól el van készítve, s aki kora ifjúságától kezdve szívta magába a szent tudományt [...] világi gondokkal nem törődve, hozzászokott a lelki gondokhoz és foglalatosságához.”¹⁷ Az alapmérték nem más a leendő szolgát illetően, így a pásztorra vonatkoztatva is: a tudománya és az élete.

Minderre csak ráérősít, és kellő mélységgel szól az egyházi szolgákról, így a pásztorról is a II. Helvét Hitvallás XVIII. része. A Hitvallás – témacentrikusan – ebben az összefüggésben elsősorban az egyházi belső rendről, a szolgálat tartalmáról, a szolgálattal szembeni elvárásokról beszél. Tehát nem tér ki olyan területekre, amelyek akár csak felvillantánák a szolgálattévő önértelmezése kapcsán felvetődhető kérdéseket. Az ‘ügy’ mindent visz, a ‘személy’ pedig csak ‘járulékos’ tényező, mondhatni, összeolvad az üggyel.¹⁸ Feltehetően nem is lett volna szerencsés beszélni ezekről egy olyan korban, amikor személyes hitvallássá is vált az, ha valaki a reformáció ágához tartozó közösség szolgálattévőjévé vált. Korunkban részben már árnyaltabb az egyházi törvények adta keret,¹⁹ hiszen szól már a lelkészi szolgálati jogviszony számos egyéb összetevőiről. Alapvető hivatkozási

¹⁴ KÁLVIN János: *A keresztyén vallás rendszere*, II. kötet. Pápa, 1910. 336–365. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy szerintem nálunk, a magyar református teológiai gondolkodásban nincs akkora szerepe az egyházi szolgák tisztéértelmezésének, mint a nyugati teológiai reflexiókban. Igaz erre mindig történik egy-egy újabb kísérlet. Ld. pl. a FAZAKAS Sándorral készült interjú 2015 elején: <http://reformatus.hu/mutat/10043/>, vagy az ÓDOR Balázs fordításában megjelent Gottfried Wilhelm LOCHER: *Református egyházkormányzat – Alapvetés kilenc tételben* – szintén a közegyházi választásokhoz kötődő tanulmány: http://www.reformatus.hu/data/documents/2014/09/22/Locher_Reform%C3%A1tus_Egyh%C3%A1z_korm%C3%A1nyzat.pdf/. Sajnos a gyakorlati teológiai elmélet sem szentel ennek megfelelő teret úgy, mint pl. akár a 6. lábjegyzetben említett német gyakorlati teológiai irodalom.)

¹⁵ 1Kor 4,1–2.

¹⁶ KÁLVIN János: *A keresztyén vallás rendszere*, 344.

¹⁷ KÁLVIN, i. m. 359.

¹⁸ Számomra szinte fundamentális értékű a Jan Hendriks-től vett gondolat: törödni az üggyel és törödni az emberrel. Szerinte mindig a kettő összefüggésében érdemes gondolkodni. Ez nemcsak az általa kidolgozott ‘tanuló-gyülekezet’ modellt illik, hanem önmagunkra is vonatkoztatható. (Erről bővebben ld. KOCSEV Miklós: *Ezredvégi színek*. Impulzusok a holland református gyakorlati teológiából. L’Harmattan Kiadó, 2006. 236 kv.)

¹⁹ 2013. évi I. törvény. A lelkészek jogállásáról és szolgálatáról. http://www.reformatus.hu/data/documents/2014/05/26/2013_evi_I_2014_evi_IV_LELKESZTORVENY.pdf

szempont a lelkészi szolgálat betöltéséhez: a megfelelő képesítés és a szolgálati megbízás kettős megléte.

A reformáció korabeli és a mai egyházi törvényi értelmezések kapcsán, a lelkészi identitást illetően nem beszélünk nyilván olyan, a lelkészi, papi hivatáshoz kapcsolható mai felvetésekről, amelyek a 21. század kérdései lehetnek. Láthatóan ezek az alapok szentírásbeli hivatkozásra épülő, reformátori szellemiséget magukban hordozó és református egyházi élet számára törvényes kereteket adó alapok. Elsősorban olyan tartalmi és formai szabályozást adnak, amelyeket olvasva érezhetően nem kérdés a lelkészléttel együttjáró belső vívódás és az arra adott válaszok. Nem gondolom persze, hogy ne lettek volna ilyenek. Legfeljebb a korszellem nem adott lehetőséget ennek publikussá tételére. Közben az is eszembe jut, amit közel tíz éve hallottam annak kapcsán, amikor sajnos pár református lelkész öngyilkos lett: azért van probléma a mai lelkészekkel, mert nincs egyházi identitástudatuk. Ez az én értelmezésemben egyféle minősítés és utalás arra is, hogy az elmúlt mintegy fél évszázadban sok olyan lelkész állt szolgálatba, akik egy ún. szekuláris világból jöttek. Első nemzedékes lelkészként valóban nem hoz/ták/zák magukkal a 'fészek melegét', és az identitástudatuk nemegyszer egészen másból táplálkoz/ott/ik. Más szóval: nincsenek megfelelő alapjai sokaknak ahhoz a szolgálathoz, amit a lelkészi pálya, a hivatás megkövetel. Hiányzik belőlük a reformátori kor adta elvárások számtalan szempontja. Igaz, azóta eltelt félezer év.

Én legalábbis így értelmezem ezt a bíráló hangot.

2. *Húzzunk falakat: A lelkészlet hétköznapi összefüggései*

Sok minden történt az apostoli korból fakadó, és az arra épülő reformáció korabeli lelkészi szolgálat értelmezése óta. Ezt a történeti korszakot, ami egyben reformációs örökségünk is, én az alapozás korának tekintem. Ezekre az alapokra továbbra is szükség van. Ugyanakkor az építmény további része sem elhanyagolható. Az elhívott szolga a *vocatio interna* alapján rászánja magát a szolgálatra. Viszont a *vocatio externa* már egészen más adottságokkal és következményekkel járhat együtt. Az alapok és a falak (elvárások és körülmények) jobban vagy másként kell (össze)csiszolódnak. A mai lelkészi identitás felépítése nem hasonlítható a házgyári elemekből való építkezéshez, sokkal inkább egy finom, személyes szakmai és hivatásbeli 'hangoláshoz'. Nem is beszélve az adott helyi közösséggel vagy egyházi közösségben vállalt szerep összehangolásáról. Ebben pedig minden mozzanat és minden összetevő elem komoly figyelmet kíván. Ezért számomra figyelmeztet-

tető Max Webernek – egy más összefüggésben elmondott, de – nekem sokat jelentő mondata.²⁰ Ugyanis komoly jeleit látom egyházunkban annak, hogy bizonyos pozíciókat tekintve sajnos igaza lehet Webernek, amikor vezető emberek, megfelelő szakmai hozzáértés nélkül, vezetői pozíciójukba kapaszkodva, görcsösen uralkodnak a 'szolgalelkűen végzett' tisztségükből fakadóan. De nem tudnak mást, hiszen lelketlen szakemberek és szívtelen hedonisták – Weber szerint –, akik soha nem képzelt magasságokig jutottak. Isten őrizzen bennünket az ilyen identitással, önértelmezéssel élő lelkésztől is.

Visszakapcsolódva a kettős elhíváshoz, vokációhoz: éppen a kettőnek van olyan kölcsönhatása, ami komoly kérdéseket vet fel a lelkész önazonossága, identitása kapcsán. Továbbra is vallom, hogyha a fent említetteket átfogalmazom, akkor a lelkési szolgálat, a teológuslét a személyi alkalmasságra és képességre épít. Hozzáfűzve azt: van, aki alkalmas (*vocatio interna*), de nem képes (*vocatio externa*) a lelkészlétre. Vagy megfordítva: képes (mert meg tudja tanulni, ami ehhez szükséges), de nem alkalmas (emberileg). Ezen az úton – a lelkési életpályán – feltehetően csak úgy lehet megmaradni, hogy az isteni (*vocatio interna*) és egyházi vagy más, külső elhívás kettősségben (*vocatio externa*) megtaláljuk a személyre szabott és bejárható utat és ennek összhangját.

Ezért amikor a lelkészlét, identitás meghatározó 'falairól' mint épületet tartó szerkezeti elemekről beszélek, akkor számos mai fontos és meghatározó összefüggésre gondolok. Azokra a folyamatokra és hatásokra, amelyek – számolnak ugyan a múlt hagyatékával, de – elsősorban a mai lelkési szolgálatból fakadóan, a lelkési identitás tekintetében lényegesek.²¹

A Holland Protestáns Egyház (PKN) főtitkára, Arjan Plaisier pár éve (2013) a saját egyháza jövőjét fontolgatva levelet írt minden olyan érintettnek, aki ebben meghatározó lehet. Írt a gyülekezeteknek, azok vezető testületeinek, a nagyobb egyházi testületeknek, de személyre szabottan is, így a lelkészeknek is.²² Ebből hadd emeljek ki pár mondatot!

Nemcsak foglalkozásunk van, hanem egy életre szóló elhívásunk – kezdi a lelkészeknek írt levelét az egyházvezető. A *verbi divini minister* megbízatása a Krisztustól származó és a hozzá vezető szolgálatban az igehirdetésre és sákramentális szolgálatra vonatkozik. Ez az út azonban az öröm és bánat kettős és rögzös útja. Nemegyszer köves talajban

²⁰ „Fachmenschen ohne Geist, Genussmenschen ohne Herz: dies Nichts bildet sich ein, eine nie vorher erreichte Stufe des Menschentums erstiegen zu haben.”

(<http://ziv.culturschock.de/MaxWeber.htm>)

²¹ Egyben szeretném jelezni azt is, hogy meghaladja a lehetőségeimet és nem tudok foglalkozni a reformáció kora és a jelenkor közötti évszázadok azon kérdéseivel, amelyek a lelkési szolgálatra és a lelkési identításra egy-egy nemzedék életében jelentős hatással voltak. Bizonyára ez fajta 'múltfeltárás' is hozna fontos dolgokat. Ilyen szempontból készültek már idegen nyelvű összegzések, pl. Klessmann vagy Heitink munkái.

²² Arjan PLAISIER: *Zeven brieven over het ambt. Brief aan de predikant*. <http://www.protestantsekerk.nl/werkvelden/Gemeenteopbouw/ambt/Paginas/Brief-predikant.aspx>

dolgozva, inspirációra várva, nehezen jutunk előbbre. De tarts ki! – bízhatja a lelkész(ek)e)t Plaisier. Gondolj(atok) arra, hogy mindennek ellenére érvényes Pál szava: 1Kor 15,58. Ezen az úton pedig úgy lehet igazán kitartani, ha figyelünk a következő három fontos szempontra: gyakoroljuk a kollegialitást –a tisztséget jól értelmezzük –és a spiritualitást (*praxis pietatis*), önmagukat nem hanyagoljuk el.²³

Kilépve az idézett egyházkormányzó gondoskodó, tanácsadó, ajánló gondolatköreből, kapjon szót a gyakorlati teológus, aki hasonló szempontokat sorol fel a német protestáns egyházi valóságból. Hermelink szerint az egyházvezetésnek, mint a vezető egyházi személyiségekkel törődő testületnek ‘humánpolitikai’ szempontból fontos törődnie azzal, hogy lelkészei számára biztosított legyen a pasztorálszichológiai-alapú tanácsadás, szupervízió és coaching (a); a lelki vezetéssel való élés lehetősége (b); és a kollegiális hivatás-reflexió kerete.²⁴ (Ez bizonyos mértékben már prevenció is, amire lentebb még utalok.)

Amikor arról van szó, hogy a lelkészi munkában, ebben is a kitartó és szorgos jelenlétben szükség van egymásra, akkor ez azt jelenti: fontos erősíteni a kollegialitást, segítve így is egymásnak és önmagunknak. Ez egy – véleményem szerint – fontos fordulat a nyugat-európai gondolkodásban. Hiszen ez nem a lelkészi jogállás törvényi alapjaira vonatkozik, hanem egy másfajta törődést jelent. Jelenti ez talán azt is, hogy merjünk egymásra számítani akkor is, ha egészen más lelkészi identitástudattal közeledünk egymáshoz? Mert együtt többet tudunk a hivatás kapcsán megvalósítani?

A lelkész személyéről szólva felvetődik bennem egy kettős kérdés, miszerint: a tisztség hordozza a személyt vagy a személy a tisztséget?²⁵ Az első esetben a gyülekezet nem magánemberként szeretne látni engem, hanem lelkészként. Tőlem pedig elvárható, hogy mint előttük járó és tisztséget betöltő, mutatom az irányt, amelyhez van látásom is.²⁶ A második esetben azt várja tőlem mint lelkésztől, hogy az legyenek, amit mondok és hirdetek. Azaz: van is mit mondanom, mint az evangélium által megérintett embernek. Ebben az értelemben a lelkész egy sajátos ‘útítárrsá’ válhat a lelkészi tisztségén keresztül, egy szekuláris korban, egy adott gyülekezet számára. Ezért egy szekuláris, individualizálódott

²³ Miközben a lelkésznek saját lelkiségét kell ápolnia és erre vigyáznia, ezzel párhuzamosan a mostani idők gyülekezeti elvárásai azt várják a lelkésztől, hogy a gyülekezeti tagok lelkiségét ápolja. Így szinte magától értetődő, hogy a lelkipásztor segít a hozzá fordulónak a spirituális tájékozódásban is. Rahner mostanában sokat idézett gondolatát tehetjük ehhez hozzá: a jövő teológusa *misztagógus* lesz, a hit misztériumába bevezető kalauz. (Ehhez a gondolatmenethez kapcsolható: BODÓ Sára: *Lelkipásztori hivatás és spiritualitás*. 307–309.)

²⁴ Jan HERMELINK: *Kirchliche Organisation das Jenseits des Glaubens. Eine praktisch-theologische Theorie der evangelischen Kirche*. Gütersloh, 2011. 291–292.

²⁵ Ennek kapcsán arra a háromszögű összefüggésre gondolok, amelynek egyik pontja a tisztségre, a másik a hivatásra, míg a harmadik a személyre koncentrál. Ezek azonban nem önálló entitások, hanem kapcsolatban állnak egymással. Azaz relacionális viszonyban vannak egymással.

²⁶ A lelkésznek mire van tehát szüksége? – vetődhet fel a kérdés. Egy megfelelő ellenállást biztosító kegyességre és egy előre mutató látásra. (KOCSEV Miklós: *Ezredvégi színek*. 284.)

és plurális korban a lelkész személye előtérbe kerül.²⁷ De csak akkor, ha lelkészi identitásában, személyében képes kiábrázolni azt, amit képvisel, ezzel megszerezve a tekintélyt az evangélium ügyének. Így a lelkészi tisztség nem egy hierarchikus és szakramentális adomány (római katolikus), hanem Krisztusból fakadóan, a gyülekezet általi felhatalmazásból megkapott és képviselt, a hirdetett és megélt tanítás által megszerzett tisztségbeli tekintély (protestáns).²⁸ Ez számomra azt jelenti: nem a tisztség hordozza a személyt! Nem azért vagyok valaki, mert 'hivatali tisztségem' van. Hanem a fentiek alapján a személyem hordozza a tisztséget. Méltóságot adok a személyemen keresztül a tisztségnek. Személyem (emberi jelenlétem), a hivatásomban való szakmai hozzáértés minősíti a tisztséget. Az ember ember marad, hivatásában tudósként tiszteletet ébresztve a tisztség – így az Isten-ügye – iránt. Lelkészi önazonosságom, identitásom megélésében azon vagyok, hogy ez egymásba ötvözze az istentől teremtett embert, aki hivatása megélésében képes hordozni a lelkészi tiszteletet.²⁹ Nem a 'szent' hivatalra, hanem a 'minta' protestánsra van szükség, aki példaszerű vallásos autentikussággal éli meg hitét individuálisan mások előtt (Gräb).³⁰ Igaz, ez eredendően nem kimondottan a lelkészre vonatkozott, de az én értelmezésemben ez nem idegen a lelkészlét, lelkészi identitás valóságától sem.³¹

²⁷ Heitink szerint a társadalom szekularizálódik, az egyén individualizálódik, az egyház pedig pluralizálódik.

²⁸ Gerben HEITINK: *Pastorale zorg. Theologie – differentiatie – praktijk*. Kampen, 1998. 251.

²⁹ A *Kárpátalja.ma* hírportálon jelent meg a lelkész identitása kapcsán egy írás. (2012) Ebből a záró mondatokat szeretném ide illeszteni, ami színezi a palettát. Nemcsak azért, mert egy kisebbségben élő közösség zárt világában való identitás-értelmezésről van itt szó: „Egy bölcs tanító szerint a lélekkel, az embertársaikkal foglalkozók esetében a személy az, ami gyógyít. A kognitív tudás, ismeret csak egy kis részét képezi a munkájuknak. A hangsúly a segítő személyén van. Mennyire hiteles, hogyan tud a másik mellé állni, hogyan tud egy közösséget vezetni? Ezt értelmezve a lelkészi identításra, szerepre nem az a legfontosabb, milyen a külső megjelenésem, mennyire hangosan tudom énekelni a zsolnárokat, megtanítottam-e a hittanosoknak a 'Református magyar vagyok'-ot – természetesen ezek is hangsúlyosak. Azonban sokkal fontosabb, milyen kapcsolatban vagyok Istennel, önmagammal, a másik emberrel. Ha ezekben a kapcsolataimban rendben vagyok, hiteles vagyok.”

(<http://www.karpatalja.ma/karpatalja/hitelet/szerep-es-identitas-avagy-mitol-lesz-hiteles-a-lelkesz/>)

³⁰ Eberhardt HAUSCHILDT, Uta POHL-PATALONG: *Kirche*. Gütersloher Verlagshaus, 2013. 372.

³¹ Kétségtelen, hogy ez a megközelítés számos kérdést vet fel az 'archaikus vallási pap-tradíció' illetően. Ezzel foglalkozik Hézsér Gábor is a *Pasztorálpszichológiai szempontok az istentisztelet útkereséséhez* c. könyve elején. Illetve találunk erre a témára való részletes utalást a fentebb már szintén idézett szerzőpáros munkájában is (Eberhardt HAUSCHILDT, Uta POHL-PATALONG: *Kirche*, 373.).

3. Mikor kész az épület? Avagy létezik egy összeomlás-prevenció?

A válasz könnyű is meg nehéz is. Mert kinek ekkor, kinek akkor. De tudjuk, van olyan épület is, amelyik soha nem készül el. Mindenesetre mielőtt kimondanánk azt, hogy kész, járjuk jól körbe, nézzük meg alaposan: tényleg kész?

Tudjuk, hogy a 'készől' még messze vagyunk. Hiszen sok mindenről nem volt még szó, így nem is szóltam még pl. a gender-kérdésről. Nem kapott elegendő teret a lelkész mint nő, akinek a lelkészi identitásának megélése bizonyos szempontból még összetettebbnek látszik. Komolyan véve Hauschildt megállapítását: a lelkész nők jelenléte (a református egyházban is) segíthet abban, hogy ráébredjünk: az egyház nem lehet egy nemek nélküli és nem-semleges teológia képviselője.³²

A kezünkben lévő kötet Hézsér Gábor előtt tiszteleg. Ezért szívesen hivatkozom ismét a már idézett könyve adott fejezetére. Ebben a fejezetben Hézsér utal néhány olyan posztmodern létformára, amelyek a lelkészi identításra ma hatással lehetnek.³³ Mindezek kétség nélkül igaz és valós befolyásoló tényezői a lelkészi identitásnak, a lelkész-szerep megélésének. Ugyanakkor az is látható, hogy egyházunkban a szakmai elvárások a megszokottak és a posztmodernnek a keveredésére alapoznak. Gondolok itt arra, hogy: a református lelkész mindenekelőtt igehirdető és tanító (mint a múlt alapvető hagyatéka). De ugyanakkor jól bánik az Y és a Z generációval (mint új kihívás), miközben le tud hajolni az idős, megfáradt életkezekhez is. Egyszerre éneklő a 90. Zsoltárt és a mai ifjúsági énekeket, teljesen függetlenül attól, hogy hány éves, férfi vagy női lelkész-e. És természetesen egyaránt otthonosan mozog a keresztlő, a temetés, az egyházi és közéleti pálya minden fontos és lényeges mozzanatában. Ezek alapján valaha is kész lehet a lelkészlét, identitás 'épülete'? Szerintem csak valameddig kész. Ezzel persze nem szeretném ismét megsérteni az önmagukról e hivatásban másként gondolkodókat.

Lehet-e szó egyféle prevenzióról a lelkész identitását, egész személyiségét érintően? A fentiekben – mintegy előzetesként – már idéztem a holland egyház egyik korábbi vezetőjét, Plaisiert, valamint a német gyakorlati teológust, Hermelinket. Ezzel mintegy alátámasztva azt, hogy a lelkésznek törődni kell önmagával (saját felelősség), és ehhez meg kell teremteni a feltételeket is (egyházkormányzói felelősség). Fekete Károly mintegy másfél évtizeddel ezelőtt rektorként a lelkészképzésbe és a lelkészi szolgálatba beépíthető prevenziókról beszélt.³⁴ Hármasszoros prevenziót fogalmazott meg. Ebből kettő a képzési idő-

³² <https://www.ev-theol.uni-bonn.de/fakultaet/PT/hauschildt/vortrag-2.6.2014-hauschildt.-pfarrerrinnen-verandern-die-theologie-des-pfarraamts-und-der-kirche.pdf>

³³ HÉZSER GÁBOR: *Pasztorálpszichológiai szempontok az istentisztelet útkereséséhez*. 57. Itt a következőkre történik utalás: a) a globalizáció; b) a pluralizáció; c) az individualizáció; d) a tér és idő komprimációja; e) a kontextualizáció; f) az ún. dekonstrukció.

³⁴ FEKETE KÁROLY: *A református lelkészképzés jövőképe*. In: Szabó Lajos (szerk.): *Mérlegen a lelkész*. Budapest, 2000. 77–78.

szakra vonatkozik: dolgozni a káros erők és hatások ellen. A harmadik pedig az a prevenció, amelyik a továbbképzésre, valamint az elszigetelődésre koncentrál. Felismerve annak veszélyét, hogy kopik és amortizálódik a tanulmányok alatt megszerzett tudás. Ha ez még párosul az elszigetelődéssel is, akkor nehéz lesz visszaállítani az egyensúlyt. Ez egyben azt a felismerést is magában foglalta, hogy valami nincs a helyén, és erre oda kell figyelni már a lelkészképzés kapcsán. De ezzel még a veszélyforrások nem szűntek meg, hiszen a számtalan összetevőre épülő 'talajmenti' lelkészi munka is kikezdheti az identitást.

Végül

„A személyiségfejlődés során szerzett tapasztalatok mellett az adott történelmi környezetnek is meghatározó szerepe van abban, hogy milyen foglalkozási profil alakul ki. Ez az összefüggés a lelkészekre is áll.”³⁵ Ennek alapján fontosnak tartom, hogy ne feledkezzünk meg arról: minden összegzés csak időleges, és egyben nagyon is helyzetre-illesztett,³⁶ hiszen a lelkészkép – és így a lelkészi identitás formálódása – gyakorta egy adott társadalmi közeg, szociális közösség és történelmi helyzet szüleménye is. Más képe és identitásértelmezése lehet a lelkésznek önmagáról, vagy éppen a gyülekezetnek a magyar református lelkészről Szolnokon és a kanadai Calgary-ben, jóllehet mindkét esetben egy helyen és ugyanabban az időben képződött a lelkész. Ezért a lelkész személyét, szerepét, identitását illetően fontosnak tartom, hogy egy adott rendszer összefüggéseiben értelmezzük ezeket. A rendszerszemléletű megközelítés nem idegen, hanem nagyon is sajátja Hézszer Gábor szakmai munkájának.³⁷ Ebből a megközelítésből csak két dolgot emelek ki a fentiekben megfogalmazottakkal összefüggésben. Az egyik Böszörményi-Nagy Iván elméletéből származik, aki szerint az ember életének vizsgálatakor nem mehetünk el a 'tények' mellett.³⁸ Azaz:

³⁵ HÉZSER Gábor: *Pasztorálpszichológiai szempontok az istentisztelet úrkereséséhez*. 56.

³⁶ Sokan tudják az olvasók közül, hogy a református lelkészképzésben Magyarországon minden képzőhely alkalmazza a hallgatókra vonatkozó minősítési eljárást. Ez azt jelenti, hogy amikor a képzési időszak lezárul, és a hallgató végbizonyítványt kap, akkor a lelkészképző intézmény 'nyilatkozik' az adott hallgató alkalmasságáról. Ennek folytatása az, amikor Magyarországon az MRE Egységes Lelkészképesítő Bizottsága a lelkész jelöltet értékeli, és pozitív minősítése alapján alkalmasnak találja a lelkészi szolgálatra. Ezek a minősítési feltételek magukban foglalják a lelkész adott helyen és időben való alkalmasságát. Ez azonban nem jelenti egyrészt azt, hogy a lelkészi identitás későbbre is garantáltan megmarad. Másrészt nem jelenti azt sem, hogy az adott és intézményi szinten minősített lelkész identitásával és az általa képviselt lelkész-szereppel minden magyar református gyülekezet azonosulni kész.

³⁷ Nem célom itt ezt bemutatni, vagy a különböző rendszerszemléletű elméleteket Hézszer Gábor munkájával összevetni, ami rendkívül jelentős és iránymutató a magyar teológus olvasóközönség számára.

³⁸ Hanneke MEULINK-KORF – Aat VAN RHIJN: *A harmadik, akivel nem számoltak*. EXIT Kiadó, 2009. 24–25.

témánk összefüggésében – táplálkozva Böszörményi-Nagy gondolatából – egyáltalán nem lényegtelen, hogy melyik felekezet lelkésze vagyok vagy leszek. A felekezeti határon belül az sem mindegy, hogy egy zártabb vagy nyitottabb gyülekezeti közösség szelleme, gyülekezeti vezetői, meghatározó tagjai vesznek körül. Mert a tények éltethetnek, de ugyanígy meg is fojthatnak.³⁹ A másik gondolat Edwin Friedman hagyatéka számomra. Szerinte a gyülekezetben élő családok, csoportok és egyének láthatatlanul is kapcsolatban vannak egymással. Az egymással való láthatatlan kapcsolataik hatással vannak az egész 'rendszer' (gyülekezet) működésére. Ez egy emocionális teret eredményez, amelyben nem elsősorban az emóció (mint láthatatlan, de meghatározó erő) a fontos, hanem ennek a kihatása a gyülekezeti kapcsolatokra, így az egész rendszer működésére.⁴⁰ A fenti két rendszerszemléletű forrás azt üzeni számomra, hogy a tények ismerete, azok hatása meghatározó abban a tekintetben, hogy kiből lesz lelkész.⁴¹ Ugyanakkor a gyülekezetben belüli láthatatlan emocionális hatások figyelmen kívül hagyása végzetes lehet a lelkész léte és munkája szempontjából.

Szintén ide kapcsolható, hogy lassan a református lelkészre nézve is igaz: egy sajátos 'patchwork' identitása van vagy lesz, ami persze sok egyéb hivatás esetében is igaz. Ebből fakadóan gondolhatja végig, hogy tanítóként – igehirdetőként – lelkigondozóként – vagy éppen gyülekezetet menedzselő személyként szeretné kísérni az emberi életet a kereszttől a koporsóig. Külön fontos kérdés egy adott közösség 'állapotát' illetően, hogy abban mikor és mire van szükség. Ezen a palettán bőven van mód láttatni azokat a színeket, amelyekből összeadódik az identitás, a lelkészi önértelmezés. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy minden elvárásnak szinte lehetetlen eleget tenni. Ugyanis ezek az elvárások egy lelkész életében többször is változhatnak. Még akkor is, ha valaki esetleg egy gyülekezetben éli le a teljes lelkészi pályafutását. Éppen ezért nem szabad az elvárások játékszerévé válni, amelyek származhatnak másoktól és önmagunktól is. Friedmanhoz kanyarodok vissza, aki szerint a 'feszültségmentes jelenlét'⁴² nemcsak alapelv, hanem abszolút

BÖSZÖRMÉNYI-NAGY Iván – KRASNER Barbara: *Kapcsolatok kiegyensúlyozásának dialógusa*. Coincidencia Kft., 2001. 58. kv.

³⁹ Amikor kiderül – a 'tényeket' nézve –, hogy nem találkozik a lelkész és a gyülekezet lelkisége (divatos kifejezéssel: spiritualitása). Vagy olyan erők és személyek válnak meghatározóvá egy adott közösségben, akikkel nem lehet lépést tartani.

⁴⁰ Edwin H. FRIEDMAN: *Nemzedékről nemzedékre*. EXIT Kiadó, 2008. Bert BAKKER: *Edwin Friedman over groei bevorderen*. In: *Handelingen – Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap*, 2016/2. 11.

⁴¹ Rosszabb esetben magányos harcosok, vagy éppen maguknak valók számára vonzó. („Het is een aantrekkeljik beroep voor einzalgängers.” /J. van Saane/)

⁴² Edwin H. FRIEDMAN: *Nemzedékről nemzedékre*. 230. kv.

erény – és nem konszenzus kérdése⁴³ – a lelkészi, így adott helyzetben a vezetői munkában is.⁴⁴

Eriksonnak tulajdonítják a megállapítást: „Az identitás az a nyilvánvaló érzés, hogy saját testünkben otthon vagyunk, tudjuk hova tartunk, és belül bizonyosak vagyunk azok elismerésében, akik számítanak nekünk.” Mindez egy kognitív és emocionális összefoglalása annak, ahogy belső valóságunkat megéljük. Tudjuk, hogy ez egy személyre szabott folyamat, hiszen az identitásunk egyénekenként folyamatosan alakulhat és változhat. Ennek értelmében a református lelkészi identitás sem lehet más számomra, mint hitünkéből fakadó alapokra a személyiségi- és korszpecifikus elemeket felépíteni. Az építményt lehet szükség szerint átépíteni, de az alapokat komolyan kell venni. Vagy magát az alapozást is másként kezdeni. Így a református lelkészi szakmaiságot erősítve, az identitást pedig formálva azok szeretnénk lenni és maradni, akire Isten és egy adott gyülekezet ‘igen’-t mondhat úgy, hogy a másik oldal is hasonlóan érez és gondol. Ehhez pedig érezzük, hogy elengedhetetlenül fontos a tiszta és reális hivatás(ön)értelmezés, nehogy különböző elvárások játékszerévé váljunk.⁴⁵

Nem gondolom, hogy végzetes válságban lenne, vagy kerülhet a református lelkészi identitás, a lelkész személye, amennyiben hivatása gyakorlásában mintegy hármassal összefüggésben kompetens igyekszik maradni.⁴⁶ Azaz: teológus és lelkészi pályafutása egész ideje alatt a fentebb már szóba került hármassal összefüggést, mint egyféle épület-tartó pilléret folyamatosan szem előtt tartja. Ahhoz, hogy lelkészként mások útítársává lehessünk, ahhoz az út minden alapvető részletére figyelniünk kell. Ezek a részletek a már korábban is említett kölcsönhatásban, nemegyszer feszültségben is vannak, ill. lehetnek egymással, amelyek:

- A lelkészi tisztség (a hivatal), aminek viselésére felhatalmaznak – amit *kapunk*. Ez az egyházzal való összetartozásunk;
- A hivatás – amit *tanulunk*. Ez a szakmai felelősségünk;
- Személyiség – amit *formálunk*. Ezzel a személyes, lelki fejlődésünket őrizzük.⁴⁷

⁴³ FRIEDMAN, i. m. 351.

⁴⁴ Rein BROUWER: *De angst voorbij*. In: *Handelingen – Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap*, 2016/2. 37.

⁴⁵ Gideon VAN DAM: *Dichter bij het Onuitsprekelijke*. Over geestelijke begeleiding voor en door pastores. Baarn, 2004. 18.

⁴⁶ Felvetődhet a gondolat, miszerint a lelkészi identitás és szerep krízise egyben esély is az egyház számára (Pierre-Luigi DUBIED: *Die Krise des Pfarramts als Chance der Kirche*. TVZ Theologischer Verlag, 1995.)

⁴⁷ Ezt a három szempontot korábban már bővebben kifejtettem. (KOCSEV Miklós: *A lelkészi identitás és szakmaiság erősítésének lehetőségei*. 90–91.)

Mindez magától nem megy és nem áll össze. A hivatalt ki kell érdemelni – a hivatás (szakmai tudás) tanulására képesnek kell lenni – a személyiséget illetően pedig alkalmasnak kell lenni és maradni. Mert egy adott történelmi helyzetben a tisztség devalválódhat → a szakmai tudásalap gyengülhet → a személyiség meginoghat. Amennyiben valahol gyengülni látszanak a tartópillérek, akkor érdemes elgondolkodni azon: mit, hogyan és merre tovább a lelkészi hivatás és önazonosság értelmezése útján?

Isten éltesse sokáig a 70. éves Hézsér Gábor professzor urat az által is idézettek tudatában:

„*Tempora mutantur et nos mutamur in illis*”

Felhasznált irodalom:

- BAKKER, Bert: *Edwin Friedman over groei bevorderen*. In: *Handelingen – Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap*, 2016/2.
- BROUWER, Rein: *De angst voorbij*. In: *Handelingen – Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap*, 2016/2.
- BODÓ Sára: *Lelkipásztori hivatás és spiritualitás*. In: Fazakas Sándor – Ferencz Árpád (szerk.): „Krisztusért járva követségben...” Teológia – igehirdetés – egyházkormányzás. Tanulmánykötet a 60 éves Bölskei Gusztáv születésnapjára. Debrecen, 2012.
- BÖSZÖRMÉNYI-Nagy Iván – KRASNER Barbara: *Kapcsolatok kiegyensúlyozásának dialógusa*. Coincidencia Kft., 2001.
- VAN DAM, Gideon: *Dichter bij het Onuitsprekelijke*. Over geestelijke begeleiding voor en door pastores. Baarn, 2004.
- DUBIED, Pierre-Luigi: *Die Krise des Pfarramts als Chance der Kirche*. TVZ Theologischer Verlag, 1995.
- FÉKETE Károly: *A református lelkészképzés jövőképe*. In: Szabó Lajos (szerk.): *Mérlegen a lelkész*. Budapest, 2000.
- FRIEDMAN, Edwin H.: *Nemzedékről nemzedékre*. EXIT Kiadó, 2008.
- HAUSCHILDT, Eberhardt, POHL-PATALONG, Uta: *Kirche*. Gütersloher Verlagshaus, 2013.
- HEITINK, Gerben: *Pastorale zorg. Theologie – differentiatie – praktijk*. Kampen, 1998.
- HEITINK, Gerben: *Biografie van de dominee*. Baarn, 2001.
- HÉZSER Gábor: *Pasztorálpszichológiai szempontok az istentisztelet útkereséséhez. Elméleti és gyakorlati lehetőségek*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2005.
- HERMELINK, Jan: *Kirchliche Organisation das Jenseits des Glaubens. Eine praktisch theologische Theorie der evangelischen Kirche*. Gütersloh, 2011.
- KÁLVIN János: *A keresztyén vallás rendszere, II. kötet*. Pápa, 1910.
- KARLE, Isolde: *Der Pfarrberuf als Profession. Eine Berufstheorie im Kontext der modernen Gesellschaft*. Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus Gütersloh, 2001.

- KLESSMANN, Michael: *Das Pfarramt. Einführung in Grundfragen der Pastoraltheologie.* Neukirchener Verlagsgesellschaft. 2012.
- KOCSEV Miklós: *Ezredvégi színek. Impulzusok a holland református gyakorlati teológiából.* L'Harmattan Kiadó, 2006.
- KOCSEV Miklós: *A lelkési identitás és szakmaiság erősítésének lehetőségei.* In: Sárospataki Füzetek, XVII. évf., 2013, 1-2. szám.
- MEULINK-KORF, Hanneke – VAN RHIJN, Aat: *A harmadik, akivel nem számoltak.* EXIT Kiadó, 2009.
- MUNTAG Andor: *Luther a lelkési hivatásról.* In: Szabó Lajos (szerk.): *Mérlegen a lelkész.* Budapest, 2000.
- PACHMANN, Herbert: *Pfarrer sein - Pfarrerin sein. Ein Beruf und eine Berufung im Wandel.* Vandenhoeck & Rupprecht, 2011.
- SIBA Balázs: *Pénzkérdések a lelképásztori életpályán.* In: *Theologiai Szemle*, 2016/1.
- VAN ZANTEN, J.A.G. en LANDSMAN, F.H.: *Wat is er aan de hand met het ambt?* Gravenhage, Boekencentrum, 1970.

Internetes források:

- Presbiteri, püspöki vagy milyen rendszerű a magyar református egyház?* <http://reformatus.hu/mutat/10043/>.
- LOCHER, Gottfried Wilhelm: *Református egyházkezelés – Alapvetés kilenc tételben*
http://www.reformatus.hu/data/documents/2014/09/22/Locher_Reform%C3%A1tus_Egyh%C3%A1zkorm%C3%A1nyzat.pdf
2013. évi I. törvény. A lelkészek jogállásáról és szolgálatáról.
http://www.reformatus.hu/data/documents/2014/05/26/2013_evi_I_2014_evi_IV_LELKESZTORVENY.pdf
- WEBER, Max: *Erinnerungen an die Zivilisation.* <http://ziv.culturschock.de/MaxWeber.htm>
- PLAISIER, Arjan: *Zeven brieven over het ambt. Brief aan de predikant.*
<http://www.protestantsekerk.nl/werkvelden/Gemeenteopbouw/ambt/Paginas/Brief-predikant.aspx>
- Szerep és identitás, avagy mitől lesz hiteles a lelkész?*
<http://www.karpatalja.ma/karpatalja/hitelet/szerep-es-identitas-avagy-mitol-lesz-hiteles-a-lelkesz/>
- Pfarrerinnen verändern die Theologie des Pfarramts und der Kirche*
Prof. Dr. Eberhard HAUSCHILDT, Univ. Bonn
Vortrag auf dem Westfälischen Pfarrerinnen- und Pfarrertag am 2.6. 2014 in Hamm.
<https://www.ev-theol.uni-bonn.de/fakultaet/PT/hauschildt/vortrag-2.6.2014-hauschildt.-pfarrerinnen-verandern-die-theologie-des-pfarramts-und-der-kirche.pdf>